

BESPREKINGSARTIKEL

OVER HET ONTSTAAN VAN RELIGIEUZE GROEPERINGEN

door A. J. F. KÖBBEN

L. LAEYENDECKER, *Religie en conflict; de zogenaamde sekten in sociologisch perspectief*.

Meppel: J. A. Boom en Zn., 1967, 356 pp.

In dit lijvig boekwerk verschaft de auteur ons een panorama van de theorieën over sekten en sektevorming, waarbij hij vooral aandacht besteedt aan wat Max Weber en Troeltsch over dit onderwerp te zeggen hebben. Voorts geeft hij een overzicht van de voornaamste empirische studies, zowel in Europa als in de Verenigde Staten, die religieuze bewegingen tot object hebben. Hij toont greep te hebben op de omvangrijke stof: zijn behandeling is in het algemeen trefzeker, zijn kritiek evenwichtig en terzake.

Maar de opzet van het boek is ambitieuzer dan enkel het bieden van een compilatie. Wat de auteur primair beoogt, is de godsdienstsociologie te brengen in de brede stroom van de algemene sociologie. Voorwaar een loffelijk streven! Hij tracht het ontstaan van religieuze bewegingen te verklaren met een conflict-model à la Dahrendorf; met een model derhalve, dat zeker niet specifiek voor de verklaring van *religieuze* verschijnselen is ontworpen. Nieuwe religieuze bewegingen ziet hij als conflictgroepen. Aanhangers ervan zijn 'ont-erfden', zij die met de bestaande maatschappelijke of culturele situatie geen vrede hebben. De auteur onderscheidt (p. 113 en *passim*): (1) sociaal-economisch onderfden, (2) cultureel onderfden, (3) psychologisch en sociaal-psychologisch onderfden (dit laatste is een beetje een verlegenheidscategorie). Hij ziet overigens zeer wel in dat het onderfd-zijn slechts een noodzakelijke, geen voldoende voorwaarde is voor het ontstaan van een beweging. Als bijkomende factoren noemt hij o.a. (pp. 260 e.v.): een bepaalde mate van onderlinge communicatie tussen de potentiële leden, systematische recrutering, en niet al te ongunstige politieke omstandigheden. Voorts of er iemand is die zich als leider (voorganger, profeet) opwerpt, — inderdaad zou het getuigen van een soort beroepsdeformatie van de socioloog als hij al te gemakkelijk aannam dat de omstandigheden als het ware de leider oproepen.

Met het conflictmodel heeft de schrijver op zichzelf geen slechte keus gedaan. Ongetwijfeld zijn *vele* religieuze bewegingen uit protest en conflict geboren. Aanvechtbaar is echter zijn poging *alle* bewegingen op deze wijze te verklaren. Wij zien hier het veel voorkomende verschijnsel dat iemand zozeer gecharmeerd is van zijn eigen theorie dat hij er een soort imperialism mee gaat bedrijven. Vooral bewegingen, die gemotiveerd zijn door angst voor ziekte en dood, zoals Christian Science, de Spiritisten, de beweging van Lou (zaliger gedachtenis), kunnen slechts door een Procrustes binnen zijn schema worden gebracht. De Lou-beweging — om deze als voorbeeld te nemen — draagt in zijn ontstaan wel een enkel *element* van conflict, maar door uitsluitend daarop te letten mist men de kern (verg. Bayer en Köbben, 1963, pp. 111 en 125-126). Voor deze bewegingen geldt derhalve dat het gekozen onder-

zoeksmodel onze kijk op de zaak eer verduistert dan verheldert. Op enkele plaatsen in zijn boek, met name pp. 260 en 274-275 blijkt de schrijver deze kritiek wel min of meer voorzien te hebben, maar hij wapent zich er onvolgende tegen. Hij tracht zich uit de moeilijkheid te redden door de betekenis van het begrip 'conflict' flink uit te rekken: '... religie wijst altijd bepaalde seculaire gegevenheden af of impliceert minstens een bewuste distantie daarvan... Met andere woorden, het ontferd-zijn impliceert een conflictsituatie' (p. 275). Op deze manier heeft hij per definitie gelijk maar ontnemt hij tevens iedere heuristische waarde aan zijn stelling. Beter ware het geweest als hij voor verschillende typen religieuze bewegingen, verschillende verklaringen (of combinaties van verklaringen) gezocht had.

Laeyendecker beperkt zich in zijn boek uitdrukkelijk tot de Westerse wereld (zie pp. 17-18; 111). Niet uit principe maar uit — begrijpelijke — praktische overwegingen: zijn onderwerp is zo ruim dat hij aan dat deel van de wereld reeds de handen vol heeft. Hij doet daarmee zichzelf echter wel tekort, want eigenaardig genoeg gaat voor de *niet*-Westerse samenlevingen het gepostuleerde verband tussen religie en conflict veel beter op.¹ Neem de in die samenlevingen talrijke bewegingen, primair gericht tegen ziekte en dood. Ziekte wordt daar meestal opgevat als teken dat er in sociaal opzicht iets niet in orde is: iemand wordt ziek omdat hij behekt wordt of door zwarte magie belaagd. Bewegingen tegen ziekte en dood zijn daarom vaak tegelijk anti-hekserij-bewegingen, d.w.z. zij richten zich tegen de als anti-sociaal gevoelde personen of groepen in de eigen samenleving.² En als zodanig beschouwt men meestal degenen, die in conflict geraakt zijn met de gemeenschap of een factie daarvan.

Een tweede interessant punt zijn de sociaal-economisch ontferden. In de modern-Westerse samenleving leidde het economisch ontferd-zijn lang niet altijd tot religieuze bewegingen. Men heeft in de meeste gevallen gekozen voor seculaire oplossingen, als daar zijn de vakbeweging, de coöperatie, het socialisme of communisme; bewegingen dus, die beogen aan het ontferd-zijn zelve een einde te maken en die daardoor méér zijn dan enkel maar functioneel equivalent van de secte. Schr. wijst erop (pp. 240-241) dat in 'onze' samenleving *religieuze* bewegingen van sociaal-economisch ontferden, die daadwerkelijk lotsverbetering voor hun leden nastreven, een zeldzaam verschijnsel zijn. Als zodanig noemt hij enkel de 'labour sects' in Engeland in de vorige eeuw en, zij het met een zekere restrictie, het christen-socialisme. Hij had er de neger-organisaties in de Verenigde Staten, voorzover religieus georiënteerd, aan toe kunnen voegen. In niet-Westerse samenlevingen evenwel, waar de 'Entzauberung der Welt' nog niet zo is doorgedrongen, is zulk een combinatie iets heel gewoons. Zoals Worsley (1957: p. 137) het uitdrukt: 'deze bewegingen kiezen niet die passages uit de bijbel, die aandringen op het accepteren van het aardse lot, maar de apocalyptische, die de komst van het millenium voorspellen; niet die passages, die aansporen ellende en armoede geduldig te dragen, maar dezulke, die een gespierd christendom prediken, waarin

¹ Voor een overzicht zie Köbben, 1964: hfst. 6.

² Voor een nadere uitwerking en vbb. zie Köbben, 1964: 121—129 en 1968: 21—23. Voor één van de zeldzame voorbeelden, waarin bewegingen tegen ziekte *niet* een dergelijk karakter hebben zie Cuypers, 1967.

al wat verkeerd is wordt hersteld door het actief optreden van de gelovigen. Hun millennium is geen vage droom over iets ver weg. Zij zoeken de hemel op aarde, hier en nu'. In vele niet-Westerse maatschappijen zijn zuiver *seculaire* bewegingen eer het uitzonderlijke: iets van de allerlaatste decennia en beperkt tot een min om meer verwesterlijkte bovenlaag. Bewegingen, die als zuiver politieke actie gestart zijn, vinden daar bij de grote massa vaak pas ingang nadat ze een religieus tintje gekregen hebben.

In dit licht bezien behoeft het beeld, dat veelal door 'Westerse' sociologen wordt gegeven van de verhouding sekte-samenleving, herziening. De sekten, zeggen zij, zien de samenleving als slecht en distantieëren zich daarvan, *eer dan te trachten haar te veranderen* (zie Laeyendecker, pp. 44 en 121). Onze auteur sluit zich bij deze mening aan door te stellen (p. 238) dat in een niet-geseculariseerde samenleving de maatschappelijke orde gezien wordt als door God gewild, waardoor in zulk een samenleving sterke weerstanden zouden bestaan tegen verandering. De therapie van het maatschappelijk feilen zou bestaan uit het zich terugtrekken *uit* de wereld *in* de sekte. — Nu komen dergelijke 'escapistische' bewegingen, zoals ik ze genoemd heb,³ inderdaad ook wel voor in de niet-Westerse wereld, maar zij vormen er een kleine minderheid. Het is dus realistischer bij het opstellen van een typologie, die algemene geldigheid pretendeert, twee soorten sekten te onderscheiden, die beide de wereld boos achten, maar waarvan de eerste zich van de wereld afsluit, de tweede tracht hem te veranderen.

Zoals vele onderzoekers vóór hem, merkt schrijver op (p. 179; 273-274) dat in protestantse groeperingen zich veel méér sektevorming heeft voorgedaan dan binnen de katholieke kerk. Als één van de oorzaken noemt hij (zij het onder voorbehoud) dat in de Westerse wereld protestantse landen het sterkst onderhevig zijn geweest aan sociale verandering. Hier kan echter tegenin gebracht worden dat ook in niet-Westerse gebieden met een protestantse bevolking méér sektevorming optreedt dan in katholieke, geheel onafhankelijk van de mate van sociale verandering. Een tweede verklaring, die L. geeft, lijkt mij dan ook waardevoller, nl. dat er binnen het rooms-katholicisme devotionele praktijken zijn, die als een functioneel alternatief voor de sekte optreden. Deze stelling wordt op fraaie wijze bevestigd door een onderzoek van Cuypers (1967, pp. 56-61) onder de Ibo in Oost-Nigeria. Deze vond dat in Port Harcourt de katholieke congregaties qua structuur, organisatie en gedrag van hun leden sterke overeenkomsten vertoonden met de sekten, die zich van de protestantse kerken hadden afgescheiden.

Aldus blijken gegevens uit niet-Westerse maatschappijen ertoe te kunnen bijdragen ontstaan en bestaan van religieuze bewegingen in de Westerse maatschappij richtig te interpreteren. Het omgekeerde geldt trouwens evenzeer. Hieruit blijkt weer eens het nut van een verstrengeling der 'algemene' sociologie aan de ene kant, met de niet-Westerse sociologie (om die bizarre term nu maar aan te houden) en culturele antropologie aan de andere kant.

Wat de cultureel antropoloog bij het lezen van L.'s studie opvalt is de schaarste aan empirische gegevens op het gebied van sekte en sektevorming in de Westerse landen in het algemeen en in Nederland in het bijzonder. De auteur klaagt daarover herhaaldelijk en terecht (pp. 6, 8, 90, 97, 111, 165). Voor mij

³ Zie Köbben, 1964: 133—135.

was het een 'eye opener' dat het onderzoekje onder de Lou-groep, dat de heer Bayer en ikzelf lang geleden met enkele studenten bij wijze van vingeroefening eens ondernomen hebben, bijna de enige empirische studie in ons land blijkt (afgezien dan van historisch onderzoek). En dat terwijl sekten en sektetvorming toch waarlijk niet onbelangrijk zijn in Nederland. Van ieder van de Westafrikaanse landen Ivoorkust, Ghana en Nigeria is een veelvoud aan hard, empirisch materiaal voorhanden!⁴ Misschien heeft het iets te maken met de afkeer van de Nederlandse socioloog — of moet ik zeggen: van de socioloog in het algemeen — om 'zijn handen vuil te maken'. Zulke bewegingen zijn nu eenmaal niet te bestuderen van achter het veilige bureau met questionnaires en gehuurde interviewers . . . en dus bestudeert men ze maar helemaal niet. Wat dit betreft kan de socioloog met vrucht iets van de habitus van de 'anthropologist' overnemen. Niet dat ik iets tegen questionnaires heb, maar hier zijn ze nu eenmaal niet het geëigende instrument. (Ik las bij Laeyendecker, p. 135, dat een Amerikaan het toch met vragenlijsten geprobeerd heeft bij de Jehova's Getuigen, — zonder succes natuurlijk.) Er zijn meer voorbeelden te noemen van deze angst voor het contact met de werkelijkheid. Om dichtbij ons onderwerp te blijven: de katholieken in Nederland zijn de laatste jaren in een anomische situatie geraakt. Waarom dit niet via participerende observatie bestudeerd? Waarom is er geen godsdienstsocioloog, die zich een tijdje in de parochie van (ex-)pastoor Miedema vestigt (of *is* er misschien één)? Ik geloof dat het ontbreken van empirisch materiaal de oorzaak is van het ontmoedigende feit, dat we nog altijd niet veel verder gekomen zijn op het onderhavige gebied dan Weber en Troeltsch indertijd al waren. Om geen misverstand te wekken voeg ik hieraan nog toe dat ik weliswaar zeer geporteerd ben voor participerende observatie waar die dienstig is, maar niet voor participerende observatie-sec. Waar mogelijk moet de participerende observatie aangevuld worden met het verzamelen van numerieke gegevens.⁵

Revenons à nos moutons, te weten het proefschrift van Laeyendecker. Ter afsluiting een drietal detail-opmerkingen. (1) Er zijn — geen wonder bij een zo omvangrijk en ambitieus boek — nogal wat peccadillos. Ik noem er één: op p. 159 vermeldt hij dat van de priesterstudenten in Nederland *slechts* 21% van arbeidersafkomst is, terwijl toch arbeiders 40% bedragen van de katholieke mannelijke gezinshoofden, 'ook dit zegt het één en ander over het beleidsklimaat in de Rooms-katholieke kerk'. Dit percentage is echter eer opvallend hoog dan opvallend laag, vooral als men bedenkt dat studenten uit hogere milieus op velerlei gebied een voorsprong hebben, en bovendien dat van alle *academische* studenten nog geen 10% van arbeidersafkomst is. (2) De auteur is zelf katholiek priester en nog geen vijf jaar geleden zou zijn attitude tegenover het conflict binnen de kerk, tegenover afscheidingen en de reformatie, sensatie hebben veroorzaakt (zie hfst. 5). Ook de Rooms-katholieke kerk is echter niet meer wat zij geweest is, zodat wij nu zijn standpunt hoogstens nog 'opmerkelijk' kunnen noemen. (3) In zijn termgebruik tenslotte getuigt de auteur van een purisme dat nogal onpraktisch is. Hij constateert (p.

⁴ Voor een bibliografisch overzicht zie Holas, 1965, en Mitchell en Turner, 1966: 28—55.

⁵ Verg. Bayer en Köbben, 1963, pp. 129—131 voor de onvolkomenheden van een onderzoek, waarbij zulks *niet* mogelijk was. Zie uitvoeriger over dit onderwerp Köbben, 1967, pp. 48—54.

90-91) dat er verschillende en onderling strijdige definities van 'sekte' bestaan en wil daarom het woord bannen uit het wetenschappelijk spraakgebruik. Dat dit niet goed mogelijk is toont hijzelf aan doordat hij het woord, notabene in de ondertitel van zijn boek zelf gebruikt, zij het met het adjectief 'zogenaamd' erbij. Misschien dat de auteur over dit punt zijn gedachten nog eens wil laten gaan indien het zou komen tot een tweede druk, die ik zijn boek bijzonder graag toewens.

GECITEERDE LITERATUUR

- Bayer, A. E. en A. J. F. Köbben (1963): Leider en volgelingen in een religieuze groep. In: M. Mulder (red.): *Mensen, groepen, organisaties*. Assen, pp. 109—131.
- Cuypers, P. J. M. G. (1967): Profetische bewegingen in Oost-Nigeria (ongepubliceerde doctoraal scriptie).
- Holas, B. (1965): *Le séparatisme religieux en Afrique noire*. Paris.
- Köbben, A. J. F. (1964): *Van primitieven tot medeburgers*. Assen.
- Idem (1967): Participation and quantification. In: D. G. Jongmans en P. C. W. Gutkind (red.): *Anthropologists in the field*. Assen, hfst. 2.
- Idem (1968): Continuity and change; Cottica Djuka society as a changing system. *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 124, pp. 56—90.
- Mitchell, R. C. en H. W. Turner (1966): *A bibliography of modern African religious movements*. North Western University Press.
- Worsley, P. (1957): *The trumpet shall sound*. London.

BOEKBESPREKINGEN

D. G. JONGMANS en P. C. W. GUTKIND (eds.), *Anthropologists in the Field*. Assen: Van Gorcum & Comp. N.V., 1967, iii + 277 pp.

Volgens de korte inleiding door de redacteuren is het de bedoeling dat in dit boek een blik geworpen wordt in de keuken van de antropologische veldwerker. Aan de tien medewerkers is niet zozeer gevraagd om de resultaten van een onderzoek te geven als wel om te vertellen, hoe zij het deden. Ten aanzien van vier van de bijdragen waarvan vermeld is, dat zij reeds elders zijn gepubliceerd is dit uiteraard een vraag achteraf geweest. Dat in enkele gevallen de auteurs misschien niet helemaal de antwoorden hebben gegeven, die verwacht werden, kan men de samenstellers niet kwalijk nemen.

Köbben, Speckman, Vansina en Schoorl leggen hun kaarten het meest open. Ieder bespreekt zijn manier van doen, de mee- en tegenvallers tijdens een bepaald onderzoek onder bepaalde omstandigheden. Juist door het persoonlijk karakter van deze bijdragen springen allerlei zaken beter in het oog, dan zij vervat zouden zijn in algemene aanwijzingen of raadgevingen. Het blijkt dat het soms noodzakelijk is, om een onderzoek in zeer korte tijd te verrichten, om een survey te maken of om van te voren te zorgen dat transport en onderdak geregeld zijn. Ook komt hierin duidelijk naar voren, hoe een veldwerker het toevallig kan treffen met een belangstellende en een intelligente informant of een welwillende autoriteit. Het betreft hier kennelijk verslagen van gelukte onderzoeken. Hoewel het in het algemeen kinderachtig is, om bij een boekbespreking in te